

סקירת ספרות: הדילמה של 'המקומות שנותרו מאחור'

בנק ישראל (2024), בנק ישראל דין וחשבון 2023, פרק ז' סוגיות ברווחה, מאפיינים חברתיים-כלכליים, מדיניות ודפוסי הגירה ביישובים שבקרבת קו העימות במלחמת חרבות ברזל, ירושלים.

<https://boi.org.il/media/bixo1v0q/full-anuual2023.pdf>

Alamá-Sabater, L., Márquez, M. Á., Tortosa-Ausina, E., & Cravo, J. (2025). Urban-rural links in relaunching left-behind places: the case of Portuguese municipalities. *Journal of Economic Geography*, 25(3), 371-405.

Fiorentino S., Glasmeier A. K., Lobao L., Martin R. and Tyler P. (2024) Left behind places: what are they and why do they matter? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 17, 1-16.

MacKinnon, D., Béal, V., & Leibert, T. (2024). Rethinking 'left-behind' places in a context of rising spatial inequalities and political discontent. *Regional Studies*, 58(6), 1161-1166. <https://doi.org/10.1080/00343404.2023.2291581>

בפריפריה החברתית והמרחבית של מדינותיהן. תנועות אלו מבטאות תחושה אמיתית של ניכור והתרעמות כלפי האליטות הפוליטיות-כלכליות. הן גם מדגישות שמקומות ש'נותרו מאחור' מכילים אוכלוסיות שגם הן 'נשארו מאחור'. אוכלוסיות אלו משתמשות בקלפי כדי להביע את התפכחותן בסדרי השלטון הקיימים, ובהרגשה שאין מענה למקומות שנשכחו. בכך הבעיה של המקומות ש'נותרו מאחור' הופכת מאתגר כלכלי-חברתי-תכנוני לסוגיה פוליטית.

בהינתן הקשר זה, סוגיה זו מושכת התעניינות מחקרית רבה באירופה. העיסוק בנושא בארה"ב החל מאוחר יותר וקיבל תאוצה לאחר הניצחון המוחץ של דונלד טראמפ, שגם הוא מבטא את תחושת הניכור של מצביעים רפובליקניים תושבי מקומות 'שנשכחו' למסד הוושנינגטוני. התעניינות זו משתקפת גם בכתבי עת מדעיים מובילים בתחום התכנון והפיתוח האזורי כגון *Regional Studies* וכתב העת *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* שמקדישים גיליונות מיוחדים לנושא.

מדור זה יסקור את התובנות העיקריות העולות ממחקרים אלה. על בסיס זה נתייחס גם למציאות הישראלית הנוכחית. נשאל האם יישובי עוטף עזה (בתקופת טרום השביעי באוקטובר 2023) עונים על התיאור של 'מקומות שנותרו מאחור'? ואם כן, כיצד הדבר עשוי להשפיע על ניסיונות השיקום של מערב הנגב?

'מקומות שנותרו מאחור'- מצב זמני או תמידי?

לכאורה, הכינוי הניתן ליישוב או כפר כאל מקום 'שנשאר מאחור' הוא בבחינת יין נושן בבקבוק חדש. המדדים השכיחים לקביעה עד כמה יישוב נשאר מאחור כגון רמת השכר, שיעורי ההגירה, רמת ההון האנושי ופיריון עבודה, רמת העוני, השקעות בהון קבוע ומגמות דמוגרפיות, הינם אותם המדדים המצביעים על פערים בין אזורים, אי-שוויון מרחבי ויחסי גלעין-שוליים. אם כן, האם יש הבדל מהותי בין 'מקומות שנשארו מאחור', לבין הבעיה המסורתית של קיומו והמשכיותו של אי-השוויון האזורי בפיתוח הכלכלי?

התשובה לשאלה זו נעוצה בשלושה מישורים. הראשון הוא הסיכוי לשינוי כיוון. במישור הסמנטי, משתמע מהביטוי 'מקומות שנותרו מאחור' כי אילו היישובים המתמודדים עם נסיגה היו רק מתקנים את חולשותיהם הכלכליות-מוסדיות, אזי ניתן היה לסגור פערים מול היישובים הצומחים. אולם לרוב, אופציה זו אינה קיימת. המקומות שנותרו מאחור מצויים בספירלה יורדת המשרישה את עצמה: הבידוד המרחבי יוצר פחות הזדמנויות כלכליות אשר מוביל להגירה החוצה של אוכלוסייה חזקה; זו יוצרת לחץ על השירותים הציבוריים, והבסיס הכלכלי של היישוב מצטמק והולך. בתנאים אלה האפשרות של סגירת פערים נתפסת כבלתי אפשרית (Fiorentino et al., 2024).

בשנים האחרונות מתעורר שיח בינלאומי ער סביב עתידם של 'מקומות שנותרו מאחור'. מדובר ביישובים קטנים ולרוב כפריים, הנמצאים באזורים פריפריאליים ומרוחקים גיאוגרפית. מקומות אלה מאופיינים על ידי אוכלוסייה שמצטמצמת ומזדקנת, ורמות השכר וההשכלה נמוכות. יש ניתוק חלקי ממקורות מידע ומרשתות התקשורת הלאומיות, הגירה שלילית של אוכלוסייה צעירה ומשכילה ונגישות מצומצמת לשירותים ציבוריים וחברתיים. בריצת המשק הלאומי אל עבר האופק הגלובלי, הטכנולוגי והקוסמופוליטי, מקומות אלה נשארים מאחור. עם הזמן הם הופכים להיות 'שמורות טבע', מקומות המתקיימים על פי קודים של העבר ולכודים בזמן הווה ברמת פיתוח כלכלי וחברתי נמוכה.

מקומות אלה עולים לכותרות ולשולחן הדיונים של מוסדות בינלאומיים כגון ה-OECD והאיחוד האירופי בעקבות התסיסה הפוליטית המזינה את הפופוליזם בארצות עשירות רבות. תסיסה זו מצמיחה התארגנות שורשי-עשב (Grassroot) במדינות שונות, כגון תנועת 'האפודים הצהובים' בצרפת, תנועות האירו-סקפטיות במזרח אירופה וקמפיין ה'עזוב' (Leave) שקם באנגליה סביב הצבעת הברקזיט.

המכנה המשותף של כל התנועות הללו הוא היותן אנטי-ממסדיות, פופוליסטיות בתפיסתן הכלכלית ומעוגנות

בסימביוזה בין המגזרים על מנת למנוע את תופעות 'המקומות הנשארות מאחור'. מערב הנגב מאופיין על ידי ריבוי יישובים כפריים קטנים שחסרה בהם מסה קריטית דמוגרפית וכלכלית. חמישים וארבעה היישובים הכפריים של החבל מכילים אוכלוסייה המונה רק כ-22,000 נפשות, פחות מ-500 תושבים בממוצע ליישוב. לעומתם, הסקטור העירוני מונה כ-125,000 תושבים המרוכזים בשלוש ערים קטנות-בינוניות.

שיעורי הגידול השנתי של אוכלוסייה זו מספרים סיפור מעניין. בין השנים 2018-2022 הגידול הדמוגרפי ביישובים העירוניים נע בין 4.0% ל-5.3%. לעומת זאת, שיעור הגידול השנתי ביישובים הכפריים באותה התקופה נע בין 1.1% ל-3.0%. הגידול בסקטור העירוני נבע ממשכת אוכלוסייה הטרונגית לרוב מחוז הדרום. אוכלוסייה זו כללה גם אקדמיים וגם אוכלוסיות חרדיות.

ניתן להדגים את הסימביוזה הנדרשת בין הסקטור הכפרי והעירוני בעזרת דוגמה משוק הדיור. בהינתן הריבוי הטבעי הגבוה יותר בסקטור העירוני במערב הנגב וממוצע נפשות למשק בית גדול יותר (3.4 מול 3.0 בסקטור הכפרי), ניתן לשער כי הדבר יוצר לחץ על מלאי הדיור בערים. בעוד שהמדיניות ממשלתית בתחום ההיצע כגון הסכמי הגג ומחיר למשתכן עשויה להקל על ביקושים אלה, פתרון זה אורך זמן ממושך. מענה מיידי יותר נמצא בסקטור הכפרי שבו קיימת אוכלוסייה מזדקנת. תושבים מעל גיל 65 מהווים 13% מכלל האוכלוסייה בסקטור זה, לעומת 9% בסקטור העירוני. אי לכך, סביר להניח כי בסקטור הכפרי קיים תת-ניצול של מלאי הדירות. בתנאי שוק רגילים ניתן היה להשתמש בו על מנת לווסת ביקושים מהסקטור העירוני. אולם המאפיינים השיתופיים של הסקטור הכפרי והקשיחות המוסדית של ההתיישבות באזור אינם מאפשרים שימוש יעיל במשאב זה. בכך יישובי העוטף חוסמים את אחת הדרכים להחייאת המרחב ולמנוע מצב שבו הוא יחזור לסטטוס של 'מקום שנשאר מאחור'.

המסר העיקרי העולה מהניסיון להתניע מחדש את הצמיחה של מקומות 'שנשכחו' בכלל ומערב הנגב בפרט הוא שהפתרון לשיקום הסקטור הכפרי חייב להתבסס על העוגנים העירוניים הקרובים. כל תכנית שיקום לעוטף עזה צריכה להתייחס לכלל המרחב, ולא להתבסס על השיקום הפרטני של היישובים הכפריים שנפגעו או שפוגו. יישובי המרחב משולבים זה בזה דרך שוק העבודה, שוק הדיור והפעילות העסקית. הם גם חולקים תשתיות רבות בתחום התחבורה, הבריאות והחינוך. הראייה המרחבית אם כן, עשויה לנצל את היתרונות לגודל הקיימות, ולמנוע חזרה למצב של 'מקומות שנשארו מאחור'.

פרופ' דניאל פלזנשטיין

האוניברסיטה העברית בירושלים

הבדל מהותי נוסף מתייחס לתחום של ניידות האוכלוסייה. במקרה של מקומות שנותרו מאחור, גם האוכלוסייה המתגוררת במקום נשארת מאחור. אוכלוסייה זו הופכת לנייחת, ללא מסוגלות לקום ולהתנתק מסביבתה ולנצל הזדמנויות חדשות. האפשרויות להגר ולהשתתף בחגיגות הצמיחה הכלכלית במקומות ה'ממריאים' אינה מציאותית עבורה. היא 'תקועה' במקומות שנותרו מאחור. המשמעות של נייחות זו היא שאוכלוסייה זו אינה נהנית משירותים ציבוריים ועירוניים ברמה גבוהה, אינה יכולה להרוויח מהעליה במחירי הנדל"ן שברשותה ומצויה בשוק עבודה שבו אפיקי הקידום הם מצומצמים. עם הזמן האוכלוסייה במקומות אלה מזדקנת ללא צבירת נכסים הוניים או נדל"ניים (MacKinnon et al., 2024). כתמורה לחסר ניידות זו, היא מטפחת רגשות של השתייכות מקומית, נסמכת על רשתות חברתיות מבוססות - משפחה ועבודה, ומרגישה זרה בסביבה המאופיינת על ידי ניידות, תזוזות ושינויים מהירים.

לבסוף, קיימת הטענה כי הסיכוי הכלכלי לכפרים והיישובים הקטנים ש'נותרו מאחור' נמצא דווקא בסימביוזה בינם לבין הערים והעיירות שבקרבם (Alma-Sabater et al., 2025). זאת משום שהעורף הכפרי 'הנשכח' מאופיין על ידי תשתיות בלתי מנוצלות. אלו עשויות לשמש כ'שסתום לחץ' כדי לווסת את לחצי הפיתוח הקיימים בערים הסמוכות. למשל, הביקושים לדיור בעיר יכולים למצוא פתרון דרך המלאי הקיים ביישובים הכפריים הקרובים. תהליך זה מניע דינמיקה דמוגרפית חיובית, מרחיב את העצמאות הפיסקלית של היישובים שנותרו מאחור ומאיץ תהליכי צמיחה. דעה זו היא רחוקה מהדעה הרווחת בשיח על אי-שוויון אזורי. שיח זה נוטה להבליט את התלות המוחלטת והניצול של העורף הכפרי על ידי הערים שבסביבתו.

עוטף עזה- מקום שנותר מאחור?

הדיון המקצועי על 'מקומות שנותרו מאחור' מקבל משנה תוקף בעקבות אירועי ה-7 באוקטובר 2023. לכאורה התיאור של מקום 'שנשאר מאחור' מתאים למציאות של יישובי מערב הנגב לפני מלחמת חרבות ברזל. מדובר במספר רב של יישובים כפריים קטנים עם סממני תחלואי המקומות הנשכחים: אוכלוסייה מזדקנת, מאזן הגירה שלילי, אפיקי תעסוקה מוגבלים ומצב בטחוני רעוע. תמונת הראי למצב זה נמצאת דווקא בערים של מערב הנגב: נתיבות, אופקים ושדרות, בהיפוך של המצב ששרר לפני 60 שנה. ערים אלו משמשות היום כעוגנים דמוגרפיים, כלכליים ותעסוקתיים של האזור ומחפות על המגמות הדמוגרפיות השליליות העוברות על הסקטור הכפרי.

דו"ח בנק ישראל 2023 עורך השוואה בין יישובי עוטף עזה הכפריים והעירוניים (בנק ישראל 2024, פרק ז, סוגיות ברווחה). הוא מעלה מספר תובנות המחזקות את הצורך